

ÖNCESİ VE SONRASI İLE OSMANLI'NIN KUTÜ'L-AMÂRE ZAFERİ*
THE OTTOMAN'S KUT-AL-AMARA VICTORY WITH BEFORE AND AFTER

Figen ATABEY**

Öz

Bu bildiri, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun en parlak zaferlerinden birini teşkil eden Kutü'l-Amâre Zaferi'nin yaşandığı Irak Cephesi genel hatlarıyla değerlendirilecektir. İngiltere, 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş açmasını müteakip, 6 Kasım 1914'te Şattül-Arap'ta bulunan Fav kasabasına asker çıkarmıştır. Neredeyse bir yıl süren yenilgilerden sonra Albay Nurettin Bey komutasındaki Osmanlı birlikleri, İngiliz General Townshend komutasındaki 6. Hint Tümenini 22-25 Kasım 1915 tarihleri arasında gerçekleşen Selman-ı Pak Muharebesi'nde büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi üzerine ilerleyen İngiliz birlikleri Kutü'l-Amâre'de savunmaya geçmişlerdir. 7 Aralık 1915 tarihinde İngilizlere yaklaşık beş ay süresince yardım gitmesini engelleyecek olan Kutü'l-Amâre kuşatması başlamıştır. Kuşatma süresince General Townshend ve 6.Hint Tümenini kurtarmak için İngiliz Dicle Kolordusu tarafından yapılan girişimlerin hemen hepsi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kutü'l-Amâre Kuşatması, 29 Nisan 1916 tarihinde VI. Ordu Komutanı Halil (Kut) Paşa tarafından İngiliz General Townshend ve 6.Hint Tümeninin esir alınması ile tamamlanmıştır. Bu büyük zaferin ardından İngilizlerin uzun süre harekete geçmeyeceğini değerlendiren Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti, İran'da baş gösteren Rus tehdidine karşı, Kutü'l-Amâre Cephesi'nde mevcut iki kolordudan birini İran Cephesi'ne sevk etmiştir. Bu durum İngilizlerin bölgede yeniden toparlanmasına neden olmuştur. 1916 yılı Aralık ayında başlayan İngiliz ileri taarruzu neticesinde 25 Şubat 1917'de Kutü'l-Amâre, 11 Mart 1917 tarihinde ise Bağdat elden çıkmıştır. 30 Ekim 1918 tarihine kadar İngilizler, Musul'un güneyine kadar ilerlemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Irak Cephesi, VI. Ordu Komutanlığı, Halil (Kut) Paşa, General Townshend, Kutü'l-Amâre Kuşatması.

Abstract

In this paper, the Mesopotamian Front on which the Ottoman's Kut-al-Amara victory, one of the most brilliant victories of the Ottoman Army was won in the First World War, will be evaluated in general terms. Following the British declaration war on the Ottoman Empire on 5 November 1914, the British landed troops to the town of Fao in Shatt-al-Arab on November 6, 1914. British troops were gaining soil rapidly at the beginning; however, they were defeated by the Ottoman forces in Ctesiphon on November 22-25, 1915 and forced to retreat back towards Kut al-Amara. On 7 December, 1915, the siege of Kut began. The Ottoman troops laid siege to Kut-al-Amara, thus the British were unable to receive any aid nearly for five months. Nearly all the relief attempts of the Tigris Corps were failed during the siege of Kut. General Townshend and the 6th Indian Division surrendered on 29 April 1916 by the Sixth Army under the command of Halil (Kut) Pasha. Following the victory of Kut-al-Amara, the Ottoman General Staff ignored the British preparations. The Ottoman Sixth Army withdrew one of the two existing corps from Kut-al-Amara front to Persia. This set the stage for the British successful offensive of 1917 which led to the capture of Kut on 25th February 1917, and the occupation of Baghdad on 11th March 1917. The British advanced to the south of Musul up till 30 October, 1918.

Keywords: The First World War, Mesopotamian Front, The Sixth Army Command, Halil (Kut) Pasha, General Townshend, The Siege of Kut-al-Amara.

Giriş

Hint Okyanusu'nda kuvvetli bir devletin bulunmasını istemeyen ve zengin petrol yataklarından dolayı Basra Körfezi'nin kontrolüne çok önem veren İngiltere, Bağdat demiryolunun Alman firmaları tarafından inşasına başlanmasından sonra dikkatini bu bölge üzerinde toplamıştı. Türk-Alman yakınlaşmasının bir askerî ittifaka dönüşmekte olduğunun anlaşılması üzerine de İngiltere bölgede bazı politik ve askerî önlem almayı gerekli görmüştü. Bu doğrultuda İngiltere, 25 Ekim 1914'te Basra Körfezi'ndeki Bahreyn Adası önlerine çoğunluğu Hintli askerlerden oluşan bir birlik göndermiştir (Görgülü, 2014: 217). Ardından İngiltere, 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilanını müteakip, 6 Kasım 1914'te zayıf Osmanlı birlikleri tarafından savunulan Basra Körfezi girişindeki Fav kasabasına üç dört bin kişilik bir askerî kuvvet çıkarmıştır (Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi, 2016: BOA, DH. EUM. VRK, 25/2). Osmanlı Başkomutanlığı tarafından savaşın başında Irak Cephesi tali bir cephe olarak görülerek, burada bulunan bazı birlikler farklı cephelere kaydırılmıştı (Bayur, 1991: 88). Bağdat'taki 4.Ordu Müfettişliği, *Irak ve*

*Bu çalışma, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Bilimsel Araştırma (BAP) Birimi tarafından desteklenen "FEF.17.004" numaralı "Birinci I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi: Kutü'l-Amâre Zaferi" isimli proje kapsamında yapılan araştırmaların bir sonucu olarak kaleme alınmıştır.

**Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fatabey@agri.edu.tr.

Havalisi Komutanlığı adını almış ve Irak'ın savunulması Basra'da Albay Suphi Bey komutasında 38. Tümen ile seyyar jandarma birliklerine bırakılmıştı. Aslında savaşın başında İngiltere'nin Irak Cephesi'ne ayıracak ne bir kuvveti, ne de bir işgal hazırlığı ve planı bulunuyordu. 22 Kasım 1914'te Basra'yı ele geçiren İngiliz birlikler, ileri harekâtına devam ederek, 9 Aralık 1914'te Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Kurna kasabasını işgal etmiş ve 38. Tümen Komutanı Albay Suphi Bey ile 400 askerini esir almıştı (Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi, 2016: BOA, DH.ŞFR.454/151). Görünen o ki İngilizler, ciddi bir Osmanlı direnişi ile karşılaşmadan Basra ve Kurna'yı ele geçirmişlerdi. Bu durum üzerine Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından esir düşen Albay Suphi Bey'in yerine Kurmay Binbaşı Süleyman Askerî Bey ve beraberinde Teşkilat-ı Mahsusa'dan gönüllü 40-50 Türk subayın katılımıyla oluşturulan "Osmancık Taburu" adı verilen tabur, 17 Aralık 1914'te bölgeye gönderildi. Daha önce Trablusgarp Savaşı'ndaki başarıları ile ün kazanan Süleyman Askerî Bey, Arap aşiretlerinden düzenlediği birliklerle, Irak'ın müdafaasını sağlayacağı kanaatindeydi. 1915 yılı Ocak ayında Yarbaylık rütbesine terfi ettirilerek, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına atanan Süleyman Askerî Bey, İngilizlerin kuzeye doğru ilerlemesini durdurmak ve Basra'yı İngilizlerden geri almak için Kurna'da, İngiliz birliklerine karşı çarpışmaya girişti ve bir takım mevzi başarılar elde etti (ATASE Arşivi, BDH, 3603-3-28-01; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi, 2016, BOA, BEO,4327/324506). 20 Ocak 1915 tarihinde gerçekleşen ve *Birinci Rota Muharebesi* olarak anılan bu muharebede Süleyman Askerî Bey, iki bacağından yaralandı (Belen, 1964:21-23). Ardından İngilizlerle mücadeleye devam eden Süleyman Askerî Bey, sayısı 20.000'e ulaşan bölgedeki Arap aşiretlerinden topladığı bir düzensiz birliklerden oluşan bir kuvvet ile 11-12 Nisan 1915'te Bercisiyye ve Şuaybe'deki müstahkem İngiliz mevzilerine bir taarruz harekâtı gerçekleştirdi (Havadis, 1916: 102). Bu taarruz esnasında Arap gönüllü askerlerin çoğu ortadan kaybolduğundan muharebe, Basra vilayetinin tamamıyla Osmanlı'nın elinden çıkmasına sebep olan bir yenilgi ile son buldu (Townshend, 2007: 38). Üç gün üç gece devam eden Şuaybe Muharebesi'ni sedye üzerinde yaralı vaziyette sevk ve idare etmeye çalışsa da başarılı olamayan Süleyman Askerî Bey, bu yenilgiyi gurur meselesi yaparak, 14 Nisan 1915 günü muharebe meydanında arabasında intihar etti (ATASE Arşivi, BDH, Klasör: 3604-7-11; Bayur, 1991:100; Erkan, 1946: 27). Süleyman Askerî Bey'in vefatı üzerine Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına kolordu komutanlığı yetkileri ile donatılmış olarak Albay Nurettin Bey (Sakallı Nurettin Paşa) getirildi (BOA, İ.HB 168/16; Taş, 2014:18). Aynı zamanda İngiliz komuta heyetinde de birtakım değişiklikler yapıldı. Sağlık sorunları nedeniyle istifa eden General Sir Arthur Barrett'in yerine atanan Tümgeneral Charles Vere Ferres Townshend, 22 Nisan 1915 tarihi itibarıyla 6. Tümen Komutanlığı görevine başladı (TNA, WO 106/911: Mesopotamia Commission Report).

1. Selman-ı Pak Muharebesi ve Kutü'l-Amâre Kuşatmasına Giden Sürec

Şuaybe Muharebesi'ni takiben Basra'dan Kurna'ya kadar olan bölgeye yerleşmiş bulunan İngiliz birlikleri, 31 Mayıs 1915 tarihi itibarıyla kuzeye doğru ilerlemek için bütün hazırlıklarını tamamlamıştı (TNA, WO 32/5203: A Report on the Operations of the Forces from the middle of April 1915 up to the end of September 1915 by General John Nixon published by London Gazette on 5 April 1916, p.3656). General Townshend komutasındaki 6.Hint Tümeni tarafından 3 Haziran 1915'te Amâre ele geçirilirken, 25 Temmuz 1915'te de 12.Tümen Komutanı General Gorringe tarafından Nasriye işgal edildi (ATASE Arşivi, BDH, 3605-10-20-16; TNA, WO 32/5203).¹ İngiliz Kuvvetleri, Bağdat istikametine doğru ilerlemeye devam etti. 1 Ağustos 1915 tarihi itibarıyla 6.Tümene bağlı bir birlik, Nehir Filosu ile birlikte hareket ederek, Kutü'l-Amâre ile Amara arasındaki Aliyülgarbi mevkiini işgal etti (TNA, WO 32/5207: Battle of Kut-al-Amara, 28th September, 1915). Burada yapılan hazırlıklardan sonra 27 Eylül 1915'te Dicle kıyısında Bağdat-Basra arasında stratejik bir mevkiide olan Kutü'l-Amâre'ye taarruza geçti (Sabis, 1991: 104-105). Bunun üzerine Albay Nurettin Bey komutasındaki çoğunluğu yerli Araplardan oluşan birlikler, 28 Eylül 1915 gecesi Kutü'l-Amâre'yi boşalttı ve Sasanilerden kalma tarihî bir şehir olan Selman-ı Pak (İngilizlerin tabiriyle Ctesiphon)'a doğru çekilmek zorunda kaldı (*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, 1979:375). 29 Eylül 1915 tarihi itibarıyla Kutü'l-Amâre kasabası, İngilizler tarafından işgal edildi ve 1700 Osmanlı askeri esir alındı (ATASE Arşivi, BDH 549-2133-004; TNA, WO 106/911: Mesopotamia Commission Report). Bu beklenmedik başarı, İngiliz komuta heyetine Bağdat'a ilerleme cesaretini vermiştir. Kuzeye doğru geri çekilen Albay Nurettin Beyin birliklerini takip eden İngiliz birlikleri, 5 Ekim 1915'te Bağdat'a sadece 80 km. uzaklıkta bulunan Aziziye şehrini ele geçirdi ve yaklaşık altı hafta kadar yardım kuvvetlerinin gelmesini beklemek üzere burada mevzii tuttu (Belen, 2016:307). Osmanlı kuvvetlerinin Selman-ı Pak'a bu geri çekilmesi, Osmanlı Başkomutanlık

¹ Amara'nın 3 Haziran 1915 günü öğleden sonra General Townshend kuvvetlerince işgal edilmesi esnasında 17 top, 2.718 tüfek, 4 adet nehir botu ile 1773 asker esir olarak teslim alınmıştır. General Gorringe tarafından Nasriye, 25 Temmuz 1915 tarihi itibarıyla ele geçirildiğinde 1.000 esir, 17 top, 5 makineli tüfek, 1586 tüfek ve çok miktarda cephane ve gıda malzemesi ele geçirilmiştir.

karargâhını telaşlandırdı ve Irak Cephesi'ndeki emir ve komuta heyetine karşı bir güvensizlik yarattı. Bu nedenle, 5 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Altıncı Ordu Komutanlığı teşkil edildi ve bu ordunun komutanlığına da geniş yetkilerle Alman Mareşal Von der Goltz atandı. Yine bu dönemde Bağdat'a doğru İngiliz ileri harekâtı devam ederken Osmanlı birlikleri, Kafkas Cephesi'nden 18.Kolordu Komutanı Albay Halil (Kut) Bey komutasında muharip kuvvetlerden oluşan 51.ve 52. Piyade Tümeni ile takviye edildi (Baykoç, 2006: 33-35). Bu birliklerden 51. Piyade Tümenin iki alayı, Selman-ı Pak Muharebesi'nden bir gün önce cepheye ulaşmayı başardı. Ordunun en iyi muharip birliklerinin yanı sıra Hecinsüvar Alayı ile Mazhar Paşa komutasındaki Aşiret Tugayı'ndan meydana gelen Irak Süvari Tugayı da Albay Nurettin Bey'in emrine verildi (*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, 1979:376; Moberly, 1924: 65). İngiliz askerî yetkilileri ise, Çanakkale'de yaşamış oldukları büyük prestij kaybını Bağdat'ı işgal ederek, kazanacaklarını değerlendirmekteydi. Bu değerlendirmeye göre Bağdat'a girmek, İstanbul'a girmek ile eşdeğer görülüyordu (Üzen, 2008: 82). 21 Kasım 1915 tarihi itibarıyla General Townshend'in emrinde 9.500'ü muharip olmak üzere 13.756 kişilik insan gücü ile 10540 tüfek, 1080 kılıç ve 46 ağır makineli tüfek ile dört gambottan oluşan bir de nehir filotillası bulunmaktaydı (Moberly, 1924:488). 22 Kasım 1915 tarihinde sabahın ilk saatlerinde General Townshend komutasındaki İngiliz ve Hintli askerlerden oluşan 6.Hint Tümeni, Selman-ı Pak'taki Osmanlı mevzilerine şiddetli bir saldırıya başladı. Muharebenin ilk günü İngilizler, Nurettin Albay'ın ilk savunma hattını ele geçirmeyi başardı, ancak muharebenin sonuna kadar başka bir başarı kaydedemedi. Ardı ardına kazandığı muharebelerle Bağdat'a doğru kuzey yönünde ilerleyen 6. Hint Tümeni'ne karşı Selman-ı Pak Muharebesi'nde Osmanlı birlikleri büyük bir zafer kazandı. Bu başarıda, takviye kuvvet olarak morali yüksek ve savaş kabiliyeti gelişmiş tecrübeli muharip askerlerden meydana gelen 45. ve 51. Tümenlerin bölgeye gelmesi ile birlikte cephe teşkilatının yeniden düzenlenmesi etkin olduğu söylenebilir. General Townshend hatıratında Selman-ı Pak'tan Kutü'l-Amâre'ye geri çekilmesini şöyle özetlemektedir: "*Benim çekilmem de savaşı (muharip) kuvvetimin %33'ünü kaybettiren ümitsiz Selman-ı Pak muharebesinden sonra Türklerin tehlikeli ve ezici kuvvetleri karşısında olmuştum. Bundan dolayı 4.500 miktarındaki kayıplar, savaşı kuvvetimin yarısından fazlasını oluşturuyordu.*"(Townshend:2007:336). Yine Selman-ı Pak Muharebesi, İngiliz arşiv belgelerinde İngilizlerin taktik zaferinin âdeti stratejik bir yenilgiye dönüştüğü bir muharebe, olarak tanımlanmaktadır (TNA, HO 45/10838/331607: Report of the Mesopotamia Commission). Gerçekten de General Townshend komutasındaki birliklerin 22 Kasım 1915'te taarruza geçmesiyle başlayan Selman-ı Pak Muharebesi'nde Osmanlı savunması karşısında başarılı olamayan İngilizler, ağır kayıplar vermişlerdir. General Townshend, 682'si ölü, 3674'ü yaralı, 237'si kayıp olmak üzere 4.593 asker yani kuvvetinin neredeyse üçte birini kaybetmiştir. Bu kayıpların %82'si muharebenin ilk günü meydana gelmiştir (ATASE Arşivi, Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 102-1). Üç gün devam eden muharebe sonunda Osmanlı birliklerinin kayıpları Genelkurmay Başkanlığı Arşiv kayıtlarına göre 52'i asker şehit ile 72 subay ve 3.033 asker yaralıdır. Muharebenin ilk günü esir alınan asker sayısı tahminen 500 kadardır (Kütü'l Amare Kuşatması ve Zaferi", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 2006:3). Sonuçta, 22-25 Kasım 1915 tarihleri arasında gerçekleştirilen Selman-ı Pak Meydan Muharebesi, Irak Cephesinde Osmanlı'nın gerçekleştirmiş olduğu ilk ve büyük bir başarı olmasından ve İngilizlerin 1915 yılında Bağdat üzerine olan İngiliz tehdidini son vermesi açısından büyük önem arz etmektedir (Atabey, 2016:224).

2. İngiliz Birliklerinin Kutü'l-Amâre'de Kuşatılması

Selman-ı Pak yenilgisi üzerine İngiliz Irak Seferî Kuvvetleri bünyesinde değişiklik yapılarak, İngiliz Irak Ordusu Komutanı General John Nixon'un yerine İngiltere Hindistan Ordusu Kurmay Başkanı General Percy Lake atandı. General Townshend komutasındaki 6.Hint Tümeni, 25/26 Kasım 1915 gecesi Osmanlı birliklerinin takibi altında Aziziye üzerinden Kutü'l-Amâre'ye doğru geri çekilmeye başladı ve 3 Aralık 1915 sabah erken saatlerde Selman-ı Pak'a yaklaşık 130 km. kadar uzaklıkta bulunan Kutü'l-Amâre'ye ulaşabildi (WO 32/5204, TNA: Report on the Siege of Kut-al-Amara 5th December 1915-29th April 1916). General Townshend emrindeki birliklerin açlık, susuzluk ve yorgunluğa daha fazla dayanamayacağı düşüncesiyle Kutü'l-Amâre'de destek kuvvetlerini beklemeyi uygun gördü (Saygı, 2016: 67). Ancak General Nixon'dan kuşatmanın kaldırılmasının iki ay kadar zaman alacağını öğrendiği zaman bunun çok uzun bir süre olduğunu düşünerek, bir ay içerisinde kurtarılmayı umut ettiğini belirtmiştir. Townshend hatıratında Kütü'l-Amâra'de mahsur kalmış askerlere 60 gün yetecek erzak bulunduğunu; beş altı bin nüfuslu kasaba halkına da üç ay yetecek erzakın varlığından bahsederek, Osmanlı taarruzlarına dayanabileceğini umuyordu (Townshend, 2007: 369). 5 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Irak ve Havalisi Komutanlığı emrindeki 18.Kolorduya bağlı 51.Tümen tarafından General Townshend'a bağlı birliklerin diğer İngiliz birlikleri ile bağlantısı kesilirken, 7 Aralık 1915'te Albay Nurettin Bey tarafından Kut kuşatması tamamlandı ve Osmanlı birlikleri tarafından kasabaya şiddetli bombardımana ve taarruza başlandı (Üzen, 2008: 86). Albay Nurettin Bey,

General Townshend'a 8 Aralık 1915'te bir mektup göndererek; "Birlikleri ile beraber teslim olmasını, Kut'ta bulunmalarının sivil halkın hayatını tehlikeye attığını, eğer teslim olmazlar ise Türk birliklerinin şehre girecekleri", uyarısında bulundu. Ayrıca Nurettin Bey İngilizlerden teslim olmazlar ise saldırılardan zarar görmemeleri için şehir sakinlerinin Kutü'l-Amâre'den çıkartılmalarını da tavsiye etti. General Townshend ise, Nurettin Beyin mektubuna verdiği cevapta; "İngiliz birliklerinin teslim olmayacaklarını ve şehir sakinlerinin de kaderlerini İngilizler ile birleştirerek şehri terk etmemeyi tercih ettiklerini", bildirdi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979:447). İngilizlerin teslim olmayı kabul etmemesi üzerine Irak ve Havalisi Komutanı Albay Nurettin Bey, Kut çevresindeki İngiliz savunma hattını kırma çabalarına ara vererek, bunun yerine Townshend'in kuvvetlerini teslim olmaya mecbur edecek yöntemlere başvurmayı denemeye karar verdi (Gardner, 2016:114). Bu bağlamda 7 Aralık 1915'te dört bir taraftan kuşatılan Kutü'l-Amâre'yi düşürmek için 1915 Aralık ayı içinde iki kez genel taarruz gerçekleştirildi. Bu taarruzlardan ilki Albay Nurettin Bey komutasındaki 13.Kolordu tarafından 10-14 Aralık 1915 tarihleri arasında Kutü'l-Amâre'nin yanı başındaki Elhan Köyü civarına yapıldı, ancak çok ağır kayıplarla ve mağlubiyetle sonuçlandı (TNA, CAB 44/34: The Siege of Kut-al-Amara). Çok fazla kayıp verilmesi üzerine 1915 Aralık ayı ortalarında cepheye gelerek, görevine başlayan Altıncı Ordu Komutanı Mareşal Von der Goltz, Osmanlı birliklerine taarruzdan vazgeçilerek, kasabanın kuşatılmasına devam etmesi yönünde direktif verdi. Bu durumda Albay Nurettin, Kut saldırılarına bir süre ara vermek zorunda kalsa da, Von der Goltz'un aksine, Dicle'yi açmak ve bir araya gelen İngiliz kuvvetlerini bozguna uğratmak için yeterli sayıda asker ve malzemenin taşınmasını sağlamak üzere, Kut'un derhal alınması gerektiğine inanıyordu. Bu sebeple Albay Nurettin Bey, Goltz Paşa ile ters düşmeyi göze alarak, 24 Aralık 1915'te Kut'a yeni bir saldırı emrini verdi. Ancak Nurettin Albay, bir kez daha Kut'un çevresindeki savunma hattını kırmakta başarısız oldu ve bu uğurda ağır kayıplar verdi (Gardner, 2016:116). Hıdeyri Kalesi önünde gerçekleştirilen bu başarısız taarruz iki bin askerin kaybına sebep oldu.² 4 Aralık-31 Aralık 1915 tarihleri arasında General Townshend bağlı birliklerin kaybı toplamda 1.774 kişiyi bulurken, Osmanlıların kaybı ölü ve yaralı olarak 3.130 olarak kaydedilmiştir (CAB 44/34, TNA: The Siege of Kut-al-Amara). Selman-ı Pak yenilgisinden ve Kut kuşatmasından sonra İngilizlerin Dicle Kolordusu, Kut'ta kuşatılan General Townshend ve birliklerini biran önce kurtarmak için gerekli hazırlıklarını tamamlamak üzereydi. Bu süreçte İngiliz Genelkurmayı, Irak Cephesi'ni güçlendirmiş ve İngiliz Irak Ordusu Komutanı General Nixon, Fransa ve Hindistan'dan gönderilen birer tümen ile takviye edilen destek kuvvetlerini Osmanlı kuvvetlerinin mevzilendiği Şeyh Sa'd yakınındaki Aliyülgarbi'ye sevk etmişti. İki piyade tümeni ile bir süvari alayından meydana gelen destek kuvvetlerine komuta etmek üzere 10 Aralık 1915 tarihi itibarıyla Korgeneral Fenton Aylmer, Dicle Kolordusunun Komutanı olarak görevlendirildi. Aliyülgarbi'de toplanmış olan General Aylmer komutasındaki İngiliz yardım kuvvetleri, bir an önce Kut'a varmak için 3 Ocak 1916 tarihi itibarıyla Osmanlı 13.Kolordusunun mevzilendiği Şeyh Sa'd istikametine doğru ilerlemeye başladı (Quetta Staff College Officers,1925: 94-95).

3. Kutü'l-Amâre Muharebeleri (6 Ocak 1916 -22 Nisan 1916)

1916 yılı Ocak ayında Osmanlı Altıncı Ordu Komutanlığına bağlı bulunan Albay Halil komutasındaki 18. Kolordu (51. ve 45.Tümen) Kutü'l-Amâre'de Townshend kuvvetlerini kuşatma altında tutarken, 13.Kolordu (35. ve 52.Tümen-Irak Süvari Tugayı) ise Kutü'l-Amâre'ye doğru harekete geçen İngilizleri durdurmak üzere Dicle Nehrinin iki tarafında Şeyh Sa'd mevkiinde bir savunma hattı tesis etmişti. Irak Ordusu Komutanı General Nixon'dan Kutü'l-Amâre kuşatmasının kaldırılmasını emir alan General Aylmer, 6 Ocak 1916 sabahı birliklerini Dicle Nehrinin her iki yakasından ileri harekete geçirdi. İngiliz saldırısına karşı Osmanlı birliklerince büyük direniş gösterilmiş, İngiliz kuvvetlerinin çoğu mağlup edildiği hâlde, iki Türk alayının geri çekilmesi, durumu tehlikeye sokmuş; bundan etkilenen diğer Osmanlı birlikleri de muntazam bir şekilde geri çekilmişti. Bu esnada General Aylmer, General Townshend'dan bir huruç (kuşatmayı yarma) harekâtı yapmasını istemiş, ancak İngiliz Irak Ordusu Komutanı General Nixon'un cesaret edememesinden dolayı bu harekât gerçekleştirilememişti (Türkmen, 2016: 48-49). Sonuçta bu mücadele, 9 Ocak 1916 sabahı İngiliz 7.Tümenin Şeyh Sa'd kasabasını işgali ile son bulmuştur. Bu üç günlük muharebede 13.Kolordunun kaybı 2.099'u bulurken, İngilizler 417'si ölü olmak üzere 4.000 kayıp vermiştir (CAB 44/35, TNA: The Siege of Kut-al-Amara). İngilizler, 11 Ocak 1916 tarihine kadar bu bölgede kalarak, Dicle Kolordusunu nehrin kuzeyinde toplamıştı. Bu dönemde Irak Ordusu Komutanlığında komuta ve yetki uyuşmazlığından dolayı yaşanan problemler muharebelerin seyrini ve neticesini olumsuz yönde etkilemekteydi. Altıncı Ordu Komutanı olarak atanan Alman Mareşal Goltz Paşa'nın 1915 Aralık ayı başında göreve başlaması Albay Nurettin Beyi tedirgin etmişti. Goltz Paşa, Aralık ayında gerçekleştirilen başarısız taarruzlardan ve

² Detaylı bilgi için bkz.: Bahtiyar İ., İstekli, *Kutulamâre-Yarbay Mehmed Reşid Bey'in Savaş Günlükleri* (2016). İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, s.66-67.

İngilizlerin Şeyh Sa'd kasabasını işgalinden Albay Nurettin Beyi sorumlu tutarak, 10 Ocak 1916 itibariyle Irak Ordusu Komutanlığına Albay Halil (Kut) Beyi atamıştır (ATASE Başkanlığı Arşivi, Klasör No: 3611, Dosya:34; Avcı, 1995: 364).³ Bu esnada İngiliz Destek Kuvvetleri, 13 Ocak 1916 sabahı Vadi-i Kelâl mevziinde ani bir taarruza başlamıştı. Albay Halil Bey, emrindeki iki kolordudan 18.Kolordu'yu Kutü'l-Amâre kuşatmasında bırakarak, 13.Kolorduyu Kutü'l-Amâre'deki Townshend ordusunu kurtarmak üzere Amâre yönünde ilerleyen İngiliz birlikleri ile mücadele görevine devam ettirdi.⁴ Osmanlı birlikleri, İngiliz taarruzları karşısında 14 Ocak 1916'da Dicle nehrinin sol kıyısında yer alan Vadi-i Kelâl deresi gerisinde bulunan Felâhiye (İngilizlerin deyimi ile Hanna) mevzilerine çekilmek zorunda kaldı. Bir günlük muharebede Osmanlı tarafının kaybı 2.000'i bulurken, İngilizlerin kaybı 1,613 kişi olarak kaydedilmektedir (CAB 44/35, TNA).

Vadi-i Kelâl Muharebesi'ni takiben İngiliz kurtarma birlikleri üç ay boyunca çok kanlı ve çetin muharebelere sahne olacak Felâhiye önünde taarruz hazırlıkları yaparken, Irak'taki İngiliz Genel Komutanlığında yeni bir değişiklik daha yaşandı. İngiliz Irak Ordusu Komutanı General Sir John Nixon sağlık durumu nedeniyle görevinden ayrılınca yerine, 19 Ocak 1916'da İngiltere Hindistan Ordusu Kurmay Başkanı General Percy Lake atandı (Sabis, 1991:108). Karşılıklı komutan değişiklikleri muharebelerin hızını kesmemiştir. Bir an önce Kutü'l-Amâre kuşatmasını kaldırmayı hedefleyen İngiliz kurtarma birlikleri tarafından 21 Ocak 1916 tarihli Dicle'nin kuzeyinden Felâhiye mevziinde gerçekleştirdikleri "Birinci Felâhiye Muharebesi"nde büyük bir yenilgiye uğramıştı (Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l- Amare Zaferi, 2016, BHO, HR.MTV., 768/2-11).⁵ General Aylmer, Londra'ya göndermiş olduğu 21 Ocak 1916 tarihli telgrafta: "Yaşanan ağır kayıplardan ve sel felaketinden dolayı 22 Ocak 1916'da harekâta devam edemeyeceğini," bildirmektedir (TNA, WO 106/905: Situation in Mesopotamia from the Investment of Kut to its Fall, vol.II, p.10). İngiliz resmi harp tarihine göre 20-21 Ocak 1916'da gerçekleşen muharebelerde Dicle Kolordusunun kayıpları 3.000 kişi kadardır (Moberly, 1924:496). İngiliz kaynaklarında; General Aylmer'in yeterli miktarda gemi, top, mühimmat, köprü ekipmanı, istihkak, tıbbi personel ve malzeme ve hatta karargâh subayları olmaksızın ilerleyişe geçmiş olması, Osmanlı mevzilerinin kırılmaması için en büyük sebep olarak görülmektedir (Gardner, 2016:133). İngiliz Destek Kuvvetlerinin Felâhiye'de yenilmesi, gittikçe artan bir zorluk ve belirsizlik dönemi başlatmış, operasyonlara uzun bir süre ara verilmesini gerektirmişti. Zira İngiliz Genelkurmayı tarafından yeni takviye kuvvetleri gelmedikçe, ileri hareketin ve taarruz icrasının mümkün olmadığına karar verilerek, Dicle sağ sahilindeki mevziye yerleşilmesi uygun görüldü (Sabis,1991:110). En çok da Mısır'dan takviye kuvvet olarak gönderilen askerlerin tamamı İngilizlerden oluşan daha önce Çanakkale Cephesi'nde görev almış olan General Maude komutasındaki 13.Tümenin gelmesi bekleniyordu. Ancak tahmini olarak bu kuvvetin Dicle'ye ulaşması, 15 Mart 1916'yı bulacaktı. Irak Ordusu Komutanı General Lake, Aylmer'in yükünü hafifletmesi için 12.Tümen Komutanı Tümgeneral George Gorringe'i 28 Ocak 1916'da Dicle Kolordusunun yeni kurmay başkanı olarak atadı (Gardner, 2016:167). General Aylmer ve yeni kurmay başkanı, emrindeki kuvvetleri Dicle sağ kıyısında toplayarak, Kut'un aşağısındaki Osmanlı mevzilerini aşmak için yeni plan yapmak ile meşgul bulunmaktaydı. 1916 Ocak ayında büyük bir ivme kazanan kurtarma çalışmalarının, 1916 Şubat ayı itibariyle hız kaybettiği görülmektedir. Bu dönemde General Alymer kuvvetleri en kısa zamanda Kutü'l-Amâre'ye ulaşmak için daha çok siper muharebelerine yoğunlaşmıştı. Kutü'l-Amâre'de mahsur kalan General Townshend kuvvetlerinin erzakı tükenmiş, bu tarihten sonra ordu emrinde bulunan at ve katırlar kesilerek, yenmeye başlanmıştı. İngiliz askerleri bu hayvanların etini yiyebiliyorlardı, ancak Hintli askerler dini inançları gereği at ve katır eti yemek istemiyorlardı. Gıdasızlıktan özellikle Hint kökenli askerlerde iskorpit hastalığında büyük artış görülmekteydi. Bu konuda General Townshend harekete geçerek, General Alymer'den Hindistan karargâhı ile iletişime geçmesini ve Hindistan dini liderlerinden fetva yayımlatarak savaş şartları içerisinde at eti yenmesine engel olmadığını ilan ettirmişti (Townshend, 2007: 459). 13 Şubat 1916'da Hindistan Genelkurmayı'nın gönderdiği mesajda Hindistan'daki dini liderler hayvanların kesim usullerine uyulması şartıyla Müslümanların savaş şartları içerisinde at eti yemelerine bir engel olmadığı ifade ediliyordu. Ancak Townshend'in gözlemlediğine göre 6.000 Hintli askerden sadece 720'si at eti yemekteydi (TNA, WO 158/655). Şubat ayı başında Osmanlı tarafında ise bir komuta değişikliğine gidilmiştir. 2. ve 35.Tümenler ile Irak Süvari Tugayından kurulu olan 13.Kolordu Komutanlığını vekâleten idare eden 45.Tümen Komutanı Yarbay Ali Necip Beyin yerine kolordu komutanlığına asaleten atanmış Albay Ali İhsan (Sabis) Bey, 4 Şubat 1916 tarihi itibariyle görevine başlamıştır

³ Irak ve Havalisi Komutanlığının ismi Goltz Paşa tarafından çıkarılan 21 Aralık 1915 tarihli ordu emri ile Irak Ordusu Komutanlığı adını almıştır.

⁴ 13.Kolorduya 45.Tümen Komutanı Yarbay Ali Necip Bey vekil olarak komutanlık yapmıştır.

⁵ Birinci Felâhiye Muharebesi'nde başarılı bir savunma yapan 13.Kolordu birliklerinin verdiği zayıt, şehit ve yaralı olarak 18 subay, 485 erden ibaretti. Taarruz eden İngilizlerin kayıpları ise daha fazlaydı. İngilizler bu muharebede 78'i subay olmak üzere 2741 kişi kaybetmişti. 22 Ocak 1916 günü iki taraf arasında mütareke yapılmış, taraflar cephedeki ölü ve yaralıları toplamıştır.

(TNA, CAB 44/35:The Siege of Kut-al-Amara). Hareketsiz geçen uzun bir dönemden sonra İngiliz Yardım Kuvvetleri, 7-8 Mart 1916 gecesi, Dicle'nin sağ kıyısındaki Sabis tepesi (İngilizler tarafından Dujaila olarak adlandırılmakta) etrafındaki Osmanlı mevzilerine saldırıya geçti. Albay Ali İhsan Bey'in 13.Kolordu Komutanı olarak görev yaptığı Kutü'l-Amâre Cephesi'nde girdiği ilk büyük muharebe olan 8-9 Mart 1916 tarihlerindeki Sabis Muharebesi'nde Osmanlı birliklerinin kaybı, 268'i şehit, 962'i yaralı olmak üzere 1230 kişidir (Sabis, 1991:155). Bu muharebenin en acı kayıplardan biri de Irak bölgesindeki Aşiret Kuvvetleri Komutanlığına 74 yaşında iken gönüllü olarak katılmış olan Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşanın şehit düşmesidir (Erkan, 1946: 32). İngilizlerin kaybı ise ölü ve yaralı olarak 3000'i geçmekteydi. Sabis Muharebesi, Kut zaferine giden süreçte büyük önem arz etmektedir. Şayet bu muharebede İngilizler başarılı olsaydı 13.Kolordunun tamamı esir düşecek, Kutü'l-Amâre'de esaret altında buluna General Townshend ve askerleri sağ sahile geçmek suretiyle kuşatmadan kurtulacak ve Irak muharebeleri Osmanlı'nın yenilgisi ile son bulacaktı (İstekli, 2016:115; Sabis, 1991:155). Bu suretle, Albay Ali İhsan Beyin Irak Cephesi'ndeki ilk görevi, Kutü'l-Amâre'de kuşatılmış olan İngiliz birlikleri için gönderilecek yardımın önünü kesmekle başarı ile sonuçlanmıştır. Bu büyük zafer üzerine Kutü'l-Amâre kuşatmasına devam eden 18.Kolordu Komutanı Halil Paşa, 10 Mart 1916'da Townshend'e gönderdiği mektupta, "Kutü'l-Amâre'deki birliklerin teslim olmasını istemiştir, ancak General Townshend hâlâ altı haftalık istihkakı olduğu için ret cevabı" vermiştir (Sorgun, 1972;172-173). General Aylmer ise Sabis Muharebesi'nden birkaç gün sonra 12 Mart 1916 tarihinde görevden alınmış; yerine daha önce Aylmer'in kurmay başkanlığı görevini yürüten General Gorringe getirilmiştir. General Gorringe, ilk icraat olmak üzere 11 Mart 1916 sabahı Dicle Nehri boyunca art arda sıralanmış olan ve yüksekliği ancak 3-4 metreye ulaşan Zemzir tepelerindeki Osmanlı birliklerine taarruz etti. Bu tepeler, 9 Mart 1916 günü Sabis'te alınan galibiyet sonucu Osmanlı birliklerinin eline geçti (Ertaş-Kılıçarslan, 2017:153). İngiliz Yardım Kuvvetlerinin tekrar başarısız olması başta İngiltere'nin Irak Ordusu Komutanı General Lake olmak üzere İngiliz kamuoyunda büyük hoşnutsuzluk yaratmıştır. Irak harekâtındaki başarısızlıklar gün geçtikçe İngiltere basınında yapılan eleştirilerin sertleşmesine de neden olmaktadır. İngiliz resmi raporlarına göre, İngilizlerin Irak seferi iyi hazırlanmamış, çok kötü sevk edilmişti. Cephe, erzak, sağlık malzemelerinin ikmal işleri çok acemice yapılmış, gerek İngiliz, gerekse de Hintli askerler kötü sağlık şartlarından birçok dizanteri, tifüs gibi birçok bulaşıcı hastalıkla mücadele etmek zorunda kalmıştı (TNA, WO 32/5204; ATASE Arşivi: 551-3 2140-032-003). Geline bu nokta üzerine General Gorringe ilerlemenin, Townshend de kuşatma altında daha uzun süre dayanabilmenin yollarını aramaya devam etmekteydi.

İngilizler, General Townshend'i kurtarmak için Nisan 1916 ayı başında Dicle'nin sağ sahilinden hareketle yeni bir taarruz daha gerçekleştirmişti. *İkinci Felâhiye Muharebesi* adı verilen 6 Nisan 1916 tarihinde yapılan bu taarruz da General Gorringe emrindeki birliklerin büyük yenilgisi ile sonuçlanmıştır. General Gorringe 9 Nisan 1916'da yeni bir taarruza kalkışmış; *Üçüncü Felâhiye Muharebesi* olarak adlandırılan bu muharebede de 13. İngiliz Tümeni 1807 kayıp vererek, geri çekilmiştir (TNA CAB 44/35, The Siege of Kut-al-Amara). Nisan ayı ortalarına gelindiğinde Kut Kalesi'nde gıda sıkıntısı daha da kötü bir hâl almıştı. İngiliz arşiv belgelerinde 10 Mart 1916 tarihi itibarıyla artık Hintli askerlerin çoğunun at eti yemeye başladığı bilgisi mevcuttur (TNA, WO 32/5204: Report on the Siege of Kut-al-Amara from 5th December 1915 to 29th April 1916). General Townshend'a kara yoluyla yardım götürme ümidini yitiren İngilizler, 15 Nisan 1916 tarihi itibarıyla Dicle'deki üslerinden kalkan deniz uçakları ile tarihte bilinen ilk havadan ikmal denemesini gerçekleştirerek, uçaklarla Kut'a çuvallarla erzak atma yoluna gitmişlerdir. Un, çikolata ve şekerden oluşan çuvallarının birçoğu rüzgârın etkisiyle 13.Kolordunun karargâh çadırlarının yanına düşmüştür. Dolayısıyla uçakla havadan yardım ulaştırma çabası genel olarak başarısızlıkla sonuçlansa da az da olsa bir miktar erzak gerektiği yere ulaşmıştı. İngiliz resmi harp tarihçisi Moberly'e göre istihkakı tamamen bitmiş olan 6.Tümen, 26-29 Nisan 1916 tarihleri arasında havadan atılan bu gıda malzemesi ile ayakta kalmayı başarabilmişti (Moberly,1924:449). Bu esnada 14 Nisan 1916'dan itibaren Kut'ta bulunan yerli halktan birçok kişi nehir yoluyla botlarla kasabayı terk etmeye başlamıştı. General Gorringe, Kutü'l-Amâre'ye ulaşmak için Dicle Nehri'nin sol sahilinde bulunan Felâhiye mevzilerine yaptığı taarruzlardan bir sonuç alamayınca, Kut kuşatmasını bu defa sağ sahilinde bulunan Beyt-i İsa mevzilerinden yarmak için 17 Nisan 1916'da son bir taarruz yapmaya karar verdi. *Birinci Beyt-i İsa Muharebesi* olarak adlandırılan bu muharebede, Albay Ali İhsan Bey komutasındaki 13.Kolordu tarafından İngilizler Essin mevki civarında yenilgiye uğratarak, geri çekilmek zorunda bırakılmışlardır. (İstekli, 2016: 131). İngilizler, ertesi gün 18 Nisan 1916'da gerçekleştirilen *İkinci Beyt-i İsa Muharebesi* olarak anılan muharebede de başarılı olamamışlardır. Bu muharebeler devam ederken IV. Ordu Komutanı Mareşal Goltz Paşa, yakalandığı tifüs hastalığı sonucu 19 Nisan 1916'da Bağdat'ta vefat etmiştir. Bu olay üzerine IV. Ordu Komutanlığı görevine rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltilen Albay Halil Bey getirilirken, Albay Halil Bey'den boşalan 18.Kolordu Komutanlığı görevine ise Goltz Paşanın Kurmay Başkanlığı görevini yürütmüş olan Albay Kâzım (Karabekir) Bey atanmıştır (Arşiv Belgelerine Göre

Kütü'l-Amâre Zaferi, 2016, BOA, HR. MTV.768/14). 19 Nisan 1916 günü İngiliz birlikleri Osmanlı kuşatması altındaki General Townshend kuvvetlerini kuşatmadan kurtarmak için yeni bir saldırı düzenlemiş ve *Üçüncü Beyt-i İsa Muharebesi* olarak bilinen bu saldırıda da İngiliz Yardım Kuvvetleri büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Bütün bu başarısızlıklara rağmen General Lake, Dicle Kolordusu Komutanı General Gorringe'ten kuşatmayı kaldırmak için saldırıya devam etmesini istemiştir. İngiliz Destek Kuvvetleri, nehrin güneyinde bekledikleri ilerlemeyi gerçekleştiremeyince, son olarak şanslarını yeniden Felâhiye bölgesinde denemişlerdir. Bu kapsamda 22 Nisan 1916'da gerçekleştirilen *Dördüncü Felâhiye Muharebesi'nde* İngiliz taarruzu tamamen kırılmıştır. Son muharebede İngiliz 7. Tümeninini kaybı 1.283 kişi olarak kaydedilmiştir (TNA, CAB 44/35: The Siege of Kut-al-Amara). General Gorringe 22 Nisan 1916'da gerçekleştirilen diğer bir kurtarma girişiminin de mağlubiyetle sonuçlanması üzerine General Lake'e birliklerinin çok yorulduğunu, sadece Nisan ayında 10.000 kayıp verildiğini; bu durumda saldırıya devam etmenin neredeyse imkânsız olduğunu bildirmiştir (Quetta Staff College Officers, 1925:209). Geline bu noktada İngilizler yeni bir kurtarma planı üzerinde yoğunlaşmıştır. General Lake son çare olarak, Kutü'l-Amâre'ye Felâhiye'den nehir yoluyla erzak ulaştırması kararını almıştır. 24 Nisan 1916 gecesi 270 tonluk erzak yüklü *Julnar* isimli gemi Yüzbaşı Feurman'ın kaptanlığında ilk Osmanlı hatlarını geçmeyi başardysa da Osmanlı birlikleri tarafından fark edilerek, yoğun ateş altına alınmış ve karaya oturmuştur. Türk askeri âdeta kendi ayağı ile geldiğinden bu vapura, "*Kendi Gelen*" ismini vermiştir (Sabis, 1991:169). Nehir yolu ile Kut'a yiyecek ulaştırma girişimi de başarısız olunca 25 Nisan 1916 tarihi itibarıyla İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener, General Lake'a müzakerelerin başlaması talimatını vermek zorunda kalmıştır. General Lake de, 26 Nisan 1916 tarihinde General Townshend'a telgraf göndererek, müzakerelerin başlaması konusunda yetki vermiştir (Moberly, 1924:451; Türkmen, 2016: 54). General Townshend gelinen son noktayı anılarında şu satırlarla ifade etmektedir: "*Sonuç şundan ibaret olmuştur: Tamamıyla arzumu dışında 26 Nisan 1916'da, elimde dayanacak bir peksimet bile kalmadığını ve Halil Paşa'nın erzakımın tamamıyla tükendiğini bildiğini takdir ederek, onunla görüşmelere başlamaya mecbur olmuştum. Şimdi her gün 20 kişi açlıktan ölmekteydi. Kurtarma Kuvveti Kumandanının görüşmeler için en uygun kişi olduğu fikrindeydim. O tehditlerde bulunabilirdi. Ben erzaka sahip bulunmuş olsaydım, görüşme yapmaya kesinlikle meyilli bulunmayacaktım. Çünkü bu hareket benim görevim değildi. Fakat ben hemen erzak sağlanması mecburiyetindeydim. Aksi takdirde bütün askerlerim düşüp öleceklerdi.*" (Townshend, 2007:568).

4. Kutü'l-Amâre Kuşatması'nın Sona Ermesi

27 Nisan 1916 tarihi itibarıyla artık bütün umutlar yitirilmiş olduğundan General Townshend, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya bir mektup göndererek, bazı şartlar dahilinde teslim olacağını bildirmiştir. Townshend, Kutü'l-Amâre'de bulunan bütün silahlar ve malzeme ile bir milyon İngiliz Sterlini karşılığında kendisinin ve ordusunun serbest kalmasını talep ediyordu. Halil Paşa İngiliz generale verdiği cevapta; "*Öne sürülen teklifi kabul edemeyeceğini, kayıtsız şartsız teslim olmalarını*", istemiştir. Ayrıca teslim müzakeresi için iki taraf hatları arasında buluşmayı önermiştir (İstekli, 2016:134). Kutü'l-Amâre'nin teslimi için Yarbay T. E. Lawrence ve Yüzbaşı Aubrey Herbert'in aracılık yaptığı görüşme, Dicle nehri üzerinde bir botta gerçekleşmiştir. İngiliz Hükûmeti, bu defa iki milyon İngiliz Sterlini vermek, silahları bırakmak suretiyle askerlerin kurtarılmasını teklif etmiş, ancak Halil Paşa, Osmanlı Hükûmeti'nin silah ve paraya ihtiyacının olmadığını belirterek, bahse konu teklifi reddetmiştir (Sorgun, 1972:186,187). Bu görüşmelerin olumsuz sonuçlanması üzerine 29 Nisan 1916 sabahı General Townshend kayıtsız ve şartsız teslim olmayı kabul etmiştir. General Townshend'ın teslimiyet kararını İngiliz subayları Türk tarafına iletirlerken, bu durumu kendisi, 29 Nisan 1916 saat 13:20'de çektiği acil durum mesajı ile İngiliz karargâhına bildirmiştir. Binbaşı Nazmi Solak'ın 3. Piyade Alayı, Kutü'l-Amâre'yi teslim görevine atanmıştır. Bahse konu alaydan bir bölük aynı gün saat 14: 30 civarında Kutü'l-Amâre'deki Hükûmet Konağı'na Türk bayrağı çekmiş ve Bölük Komutanı Yüzbaşı Sami Bey, General Townshend ve diğer generalleri teslim almıştır (Avcı, 1995:370). Ziyaret esnasında teslim olan bir komutan ve asker olarak General Townshend, kılıç ve iki tabancasını Halil Paşaya teslim etmiş, ancak Halil Paşa; "*Uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silahlar gene sahibine aittir*" diyerek, silah ve kılıcı teslim almayı kabul etmemiştir (Çiftçi, 2015:162; Townshend, 2007:599). Resmi kayıtlara göre savaş esiri olarak alınan miktar şöyledir: 5'i general, 277'si İngiliz subayı, 204'ü Hintli subay olmak üzere toplamda 13.309 kişi teslim alınmıştır (ATASE Arşivi: BDH, Klasör No: 551, Dosya No: 2140 Fihrist No:139; Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l-Amâre Zaferi, 2016, BOA, BEO, 4410/330739-2). Teslim alınan İngiliz birlikleri içinde hasta ve yaralı olarak ele geçirilen 2.000 kadar kişi Türk esirleriyle mübadele edilmiştir (Çiftçi, 2015:163).⁶ Kutü'l-Amâre'de esir alınan askerler, önce Bağdat'a, oradan da Anadolu'da muhtelif vilayetlere gönderilerek, esir kamplarına yerleştirilmiştir. General Townshend, 3 Mayıs 1916'da Kut'tan ayrılmış, Bağdat üzerinden gittiği İstanbul'da harbin sonuna kadar esir olarak tutulmuştur. Kut'ta esir olanlarla onları kurtarmaya gelen

⁶ İngiliz resmî harp tarihinde hasta ve yaralı kişi sayısı 1.450 olarak verilmiştir. (Moberly, 1924: 459).

kuvvetlerin kayıpları toplamda 40.000 kişiyi bulmaktadır. Bu durumda Kut kuşatması ile İngilizlerin Bağdat'ın işgali projesi dramatik bir şekilde sonlanmış (Moberly, 1924:458). Halil Paşa, zaferin ardından 6. Ordu'ya yayınladığı mesajda duygularını şöyle ifade etmektedir:

“Orduma!

Arsanlar! Bugün Türklere şeref, şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprakların güneşli havasında şehitlerimizin ruhu şad ve bundan uçuyorlar. Hepinizin pak alınlarınızdan öperek, hepinizi tebrik ederim. Bize 200 yıldan beri tarihimize okunmayan bir vakayı kaydettiren Allah'a hamd ve şükürler olsun. Allah'ın azametini bakınız ki, 1500 senelik İngiliz tarihine böyle bir vakayı ilk defa sizin süngülerinizle yazdırdı. Ordum, gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmak isteyenler karşısında 300'den fazla zabiti ile 10.000 erini şehit ve yaralı verdi. Fakat buna karşılık bugün İngiliz ordusundan bugün burada 5'i general, 481'i subay olmak üzere 13.309 kişi esir alındı. Bunları kurtarmaya gelen İngiliz ordusunun ise bugüne kadar zayıyatı 30.000 kişidir. Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı bu harpte birinci vaka Çanakkale'de, ikinci vaka da burada geçti. Bugüne Kut Bayramı adını veriyorum. Ordumun her ferdi, her yıl bu günü kutlarken, şehitlerimize Yasinler, Tebarekeler, Fatihalar okusunlar” (Çiftçi, 2015:164; Sorgun, 1972:189-190). Kutü'l-Amâre zaferi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'den sonraki ikinci büyük zaferidir. Halil Paşa yayınladığı “Orduma” başlıklı emirde askerlerini göstermiş oldukları gayretlerden ve kazanmış oldukları başarılarından dolayı takdir ve tebrik ederken Kutü'l-Amâre'nin teslim alındığı günü “Kut Bayramı” olarak ilan etmiştir (Selçuk, 1993:250-251).

5. Kutü'l-Amâre Zaferinin Ardından Bağdat'ın Kaybına Giden Süreç

Kutü'l-Amâre'in tesliminden sonra 1916 yılı sonlarına kadar geçen sürede Irak Cephesi'nde her iki taraf için de büyük bir sessizlik hüküm sürmüştür. İngiliz birliklerinin Irak'ta uğradığı mağlubiyet, subay ve erlerin morallerini büyük ölçüde kırmıştı. İngiliz Seferi Kuvvetler Komutanlığı, teşkilatın ve özellikle geri hizmet birliklerinin yeniden düzenlenmesine kadar geçecek süre içinde bölgede savunmaya geçilmesine, gerekirse Ammare'ye ve hatta Kurna'ya kadar çekilmelerine karar vermişti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 2002: 48). Yine Kut başarısızlığı üzerine İngiltere Hükümeti tarafından Irak Seferi'nin artık Hindistan tarafından değil, İngiliz Genelkurmay Başkanlığınca yönetilmesi kararı alınmıştır. Bu kapsamda Ağustos 1916'da Irak'taki harekâtı başlatmak ve yönetmek üzere “Mezopotamya Savaş Komitesi” teşkil edilmiştir (Atabey, 2017: 71). İngiliz Genelkurmayı, Kutü'l-Amâre'deki acı yenilginin ardından Mezopotamya Ordusu komuta kademesinde değişikliğe giderek hırslı bir kişilik yapısında olan General Sir Stanley Maude' u atadığı gibi Maude' u takviye için Dicle ve Fırat vadilerine takviye için iki tümen daha göndermiştir (Sabis, 1991:178). Sıcaklar başladığı için bölgede bir hareket beklenmediğinden Almanların talebi ve Enver Paşa'nın emriyle 8.500 mevcutlu Albay Ali İhsan (General Sabis) Bey komutasındaki 13.Kolordu (2. ve 6.Piyade Tümeni ile Müstakil Süvari Alayı), Kutü'l-Amâre Cephesi'nden İran'a doğru yola çıkarılmıştı (Belen, 2017:344). Bu durumda Kutü'l-Amâre Cephesinin savunmasında sadece Albay Kâzım (Karabekir) Bey komutasında 18.Kolordu (45, 51 ve 52.Tümenler) bırakılmıştı. Bu birliklerin silah mevcudunun toplamı, 11.914 tüfek, 403 kılıç, muhtelif cins ve çapta olmak üzere 57 toptan ibaretti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 2002: 59). Önemli miktarda kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Rus Baratoff Kolordusunun durdurulması gösterilmişti. Bu kararın alınmasında Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip, İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahriklerin etkisinin olduğu söylenebilir. Böylece Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. Dicle sağ sahilini büyük ölçüde boşaltan 18.Kolordunun birliklerinin büyük bir kısmı (51.ve 52.Tümenler) 1916 Aralık ayı itibariyle Dicle sol sahilinde Felâhiye (Sinaîyat) civarında bulunurken, diğer kısmı (45.Tümen) ise sağ sahilde Kutü'l Amâre'ye yakın bir mevkiide olan İmam-ı Muhammed bölgesi ile Garraf kanalında yeni teşkil edilen gizli siperlerde konuşlandırılmıştı (Baykoç, 2006: 60-61). Bağdat'a yönelen Rus tehlikesinin ortaya çıkması, Kut mağlubiyetinden sonra kuvvet üstünlüğünü kaybeden ve moral çöküntüsüne düşen İngilizlerin işine yaramıştı. 28 Ağustos 1916'da General Percy Lake'in yerine Irak Seferi Kuvvetler Komutanlığına atanan 13.Tümen Komutanı General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunuyordu (Atabey, 2017: 73).⁷ General Maude, yol ve demiryolu yapımına önem vermiş, ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu da teşkil edilmişti. 1916 yılı yaz ve sonbahar boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü 107.000'i Hint ordusundan olmak üzere 166.000 personelden oluşmaktaydı (Erickson, 2003:226). Bu dönemde yeni hastaneler kurulmuş,

⁷ General Maude komutasındaki Irak Seferi Kuvvetler Komutanlığına bağlı olarak General Cobbe emrinde I. Kolordu (3.ve 7.Tümen), General Marshall emrinde III. Kolordu (13.ve 14.Tümen) ve General Croker emrinde Süvari Tümeni (6.ve 9.süvari tugayları) ayrıca orduya bağlı birliklerle Fırat Mıntıka Komutanlığı (41.Tugay) ve Fırat Cephesi Komutanlığı (15.Tümen) mevcuttu.

demiryolları Basra'dan Kut'a, Nasiriye'ye kadar uzatılmış, nehir vasıtaları güçlendirilmiş, Basra'da büyük gemilerin yanaşabileceği büyük bir rıhtım yapılmıştır (Belen, 2017:361). Bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra İngiliz Genelkurmayı, Bağdat'ı almak için 1916 yılı Aralık ayında ileri harekete geçme kararını almıştı. İngiliz ileri taarruzu, 13 Aralık 1916 tarihi itibarıyla başladı. İngiliz birlikleri, 14 Aralık 1916'dan itibaren Dicle nehri sağ sahilinden ilerleyerek, 16 Aralık 1916 tarihinde Garraf (Şattülhayy) Kanalı üzerinde bir köprübaşı tuttu (Baykoç, 2006: 61). İngiliz birliklerince 25 Aralık 1916 tarihinden itibaren İmam-ı Muhammed köprübaşına karşı taarruza başlandı. İngiliz birliklerinin 8 Ocak 1917 akşamına kadar aralıklı süren topçu ateşi, 9 Ocak 1917 günü şiddetlenmişti.

9 Ocak 1917'de başlayan İmam-ı Muhammed Muharebeleri 18/19 Ocak 1917 gecesi Kutü'l-Amâre yakınlarında bulunan İmam-ı Muhammed köprübaşının tahliye edilmesiyle son buldu. İngiliz birlikleri İmam-ı Muhammed mevziini ele geçirdikten sonra Kutü'l-Amâre'nin güney batısında yer alan Garraf mevziine taarruza başladı. Garraf Muharebeleri 25 Ocak'tan başlayarak 4 Şubat 1917'ye kadar on bir gün devam etti ve bu süre içerisinde İngilizler tarafından dört kez taarruz girişiminde bulunuldu. (ATASE Arşivi: BDH, 551-2140-134). Bu muharebeler neticesinde 52.Tümenin 40. Alayı ile 45.Tümenin 3.Alayı büyük kahramanlıklar göstermiş olsa da Garraf Muharebelerini takiben 6-8 Şubat 1917 tarihleri arasında hazırlıklarla geçiren General Maude'un sefer kuvvetlerinin bir sonraki taarruzu, 12 Şubat 1917 günü Kutü'l-Amâre'nin hemen yanı başında bulunan Beşare Cephesi'nin bombardıman ile başladı. 15-17 Şubat 1917 tarihleri arasında süngü hücumu ile gerçekleştirilen kanlı muharebelerden sonra 18.Kolordudan 45.ve 52.Tümene ait savunma hatları, İngiliz birlikleri tarafından tamamen ele geçirildi. Bu harekât esnasında Albay Şevket Bey komutasındaki 52.Tümene ait 167.Alay ve Yarbay İsmail Hakkı Bey komutasındaki 45.Tümene ait 141.Alayın mevcudunun büyük bir kısmı kaybedildi (Baykoç, 2006: 75; Birinci Dünya Harbînde Türk Harbi, 2002:161). Ardından General Maude komutasındaki birlikler, Osmanlı siperlerinin son hattı olan Kutü'l- Amâre'nin kuzeyinde bulunan Felâhiye'yi ele geçirdi ve 1.650 Osmanlı askerini esir aldı. General Maude komutasındaki İngiliz birlikleri, 23 Şubat 1917'de Şamran deresinin batısından Dicle Nehri'nin kuzeyine geçerek, 18.Kolordunun geri çekilme yollarını ve ikmal hatlarını tehdiye başladı. (ATASE Arşivi: BDH, 551-2140-159) Bunun üzerine VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, 6.Piyade Tümenin İran Cephesi'nden derhal ayrılarak, Irak harekât alanına dönmesini istedi. 25 Şubat 1917 sabahı İngilizlerin Kutü'l-Amâre'ye girmesi ile 18 Kolordu, Felâhiye ve Kut Cepheselerini tahliye ederek, Aziziye'ye doğru geri çekildi. Bu esnada Halil Paşa da 13.Kolordunun tamamının süratle Bağdat istikametine çekilmesi emrini verdi. 13.Kolordu Komutanı Albay Ali İhsan'ın ifadesiyle; "VI. Ordu'nun dokuz aylık İran macerası 13.Kolorduya 1000.den fazla şehit ile 2.000 yakın yaralıya mal olmuştu" (Sabis,1991:344). General Maude'un birlikleri de, Aziziye'de kalamayarak Bağdat istikametine çekilen Albay Kâzım Karabekir komutasındaki 18 Kolorduyu takibe başladı. 18.Kolordu, 6 Mart 1917 tarihi itibarıyla Diyale Nehri batısına çekilmek zorunda kaldı. 7-10 Mart 1917 tarihleri arasında Bağdat'a yönelik İngiliz ilerleyişine karşı 18.Kolordu tarafından büyük bir direnç gösterildiyse de General Maude ve askerleri 11 Mart 1917 tarihi itibarıyla Bağdat'a girdi. Bir zamanlar Abbasi Devleti'nin başkenti ve hilafet merkezi olan Bağdat'ın işgali, İslam ülkelerinde derin bir üzüntü yaratırken, İngiliz kamuoyunda büyük bir sevinçle karşılandı. İngilizler, Çanakkale ve Kutü'l-Amâre yenilgileriyle sarsılan itibarlarının iade edildiğine inandılar. Bağdat'ın düşüşünü takiben 18 Mart 1917'de Diyale Nehri'nin sol kıyısında bulunan Bakuba işgal edilirken, 19 Mart 1917'de de Fırat Nehri üzerinde bulunan Felluce ele geçirildi. Felluce'nin işgalini, 23 Nisan 1917 sabahı Samarra'nın ele geçirilmesi takip etti ve bu esnada Osmanlı VI. Ordusu, Bağdat'ın kuzeyine Tikrit'e kadar çekilmek zorunda kaldı (TNA, WO 106/915: The Operations of the Mesopotamian Expeditionary Force from 1st October 1917 to 31st March 1918). İngiliz ilerlemesi daha sonraki süreçte hız kesmeyerek, yaz mevsiminin ardından 29 Eylül 1917 tarihi itibarıyla Ramadi, 5 Kasım 1917'de de Tikrit ele geçirilerek, Irak'ın merkezinde İngiliz denetimi büyük ölçüde sağlandı. 18 Kasım 1917'de General Maude'un koleradan ani ölümü üzerine Irak Seferi Kuvvetleri Başkomutanı olarak III. Kolordu Komutanı Korgeneral W.R. Marshall komutayı devraldı. General Marshall da, 30 Ekim 1918 tarihine kadar Musul dışındaki Irak'ın geri kalan kısımlarını ele geçirdi (TNA, WO 106/915). Sonuçta, Kut zaferinden sonra bölgeye gelen takviye birliklerin büyük bir kısmı İran'a gönderilince yeni İngiliz taarruzları karşısında çaresiz kalmıştı. İngiliz Tarihçi Nikolas Gardner'in değerlendirmesine göre; *İngilizlerin Kut yenilgisinden Bağdat'ın bir yıldan kısa bir sürede ele geçirilmesiyle sonuçlanan yeni bir sefer ortaya çıkmıştı* (Gardner, 2016: 235). Bu durumda Irak Cephesi Kutü'l-Amâre Muharebeleri ile kazanılan ancak sonucu itibarıyla kaybedilen bir cephe olarak ayrı bir önem taşımaktadır (Baran, 2015: 68).

Sonuç

6 Kasım 1914 tarihinde İngiliz birliklerinin Basra Körfezi girişinde bulunan Fav kasabasına yaptıkları çıkarma ile başlayan büyük ve küçük çaptaki Irak Muharebeleri, birbiri ardınca devam ettirilmiş ve nihayet

Kutü'l-Amâre'nin kayıtsız şartsız tesliminin sağlandığı 29 Nisan 1916 tarihine kadar sürdürülmüştür. Başlangıçta diğer cephelere nispetle Irak tali bir cephe sayılmış ve bu cepheye yeteri kadar önem gösterilmemişti. Fakat İngilizlerin Bağdat istikâmetinde kuzeye doğru hızlı ilerlemesi karşısında Irak Cephesi önem kazanmış, ilave kuvvetlerle takviye edilmişti. Irak Cephesi'nde savaş süresince, 1915 yılı sonlarındaki Selman-ı Pak Muharebesi ile 1917 yılı Şubat ayı sonuna kadar olan sürede Irak'taki Osmanlı birlikleri zor şartlar ve imkânsızlıklar içinde tarihe geçen eşsiz bir kahramanlık sergilemiştir. General Townshend komutasındaki 6.Tümen Kutü'l-Amâre'de tam 4 ay 23 gün boyunca kuşatılarak, 29 Nisan 1916'da teslim mecbur edilmiştir. Kut yenilgisi, İngilizlerin Çanakkale Cephesi'nde yaşadıkları büyük mağlubiyetten sonra ikinci büyük darbe olarak tarihe geçmiştir. Kutü'l-Amâre kuşatması esnasında, Kutü'l-Amâre'de mahsur kalan General Townshend ve kuvvetlerini kurtarmak üzere İngiliz Destek Kuvvetleri pek çok defa girişimde bulunmuştu. Ancak bu girişimlerin hepsi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bütün olumsuz koşullar ve sınırlı imkânlarla rağmen Osmanlı Ordusu, Irak Cephesi'nde Kutü'l-Amâre'de eşsiz bir zafer kazanmıştır. Ne yazık ki, Osmanlı VI. Ordusu bu zaferle ele geçirdiği inisiyatifi, ilerleyen aylarda devam ettirememiş, yaklaşık bir yıl sonra İngilizler karşısında ağır yenilgilere uğrayarak, Bağdat'ı ve sonraki dönemde de tüm Irak'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Bu noktada Kut Zaferi tarihe, Birinci Dünya Savaşı'nın genel sonucunu değiştirmemekle beraber, güçlü İngiliz ordusuna ağır bir darbe vurulduğu ve mağrur İngilizlerin esir edildiği bir başarı hikâyesi olarak geçmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi:

BDH. Klasör: 3641, Dosya: 176.

BDH. Klasör: 3604, Dosya:7.

BDH. Klasör: 3603, Dosya:3, Fihrist: 128-01.

BDH. Klasör No: 3605, Dosya:10, Fihrist:20-16.

BDH. Klasör: 3607, Dosya:19.

BDH. Klasör 3611 Dosya 34.

BDH Klasör No: 549, Dosya:2133, Fihrist: 004

BDH Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 032-003.

BDH Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 102-1.

BDH Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 134.

BDH Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 139.

BDH Klasör No: 551, Dosya:2140, Fihrist: 159.

National Archives (TNA), Londra

HO45/10838/331607 (Battle of Ctesiphon)

WO 32/5203 (A Report on the Operations of the Forces from the Middle of April 1915 up to the end of September 1915 by General John Nixon published by London Gazette on 5 April 1916).

WO 32/5204, (Report on the Siege of Kut-al-Amara from 5th December 1915 to 29th April 1916).

WO 32/5207, (Battle of Kut-al-Amarah, 28th September 1915) .

WO 106/52 (Despatches Regarding Operations In the Persian Gulf and In Mesopotamia).

WO 106/911 (Mesopotamia Commission Report)

WO 106/905, (Situation in Mesopotamia from the Investment of Kut to its Fall, Vol.II.).

CAB 44/34, (The Siege of Kut-al-Amara by Major Mehmed Emin Bey).

Başvuru Eserleri:

ALBAYRAK, Muzaffer - ENGİN, Vahdetin (2017). *Kütül-Amare Zaferi*, İstanbul: Yeditepe Kitabevi.

Arşiv Belgelerine Göre Kutü'l- Amâre Zaferi (2016). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (2004), Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, S.117.

AVCI, Orhan (1995), "İsmail Hakkı Süerdem'in Kaleminden Kutü'l-Amâre Zaferi", *Türk Kültürü Dergisi*, S.386, ss.361-373.

ATABEY, Figen (2016). "Kütü'l Amâre Kuşatmasına Giden Yolda Osmanlı'nun Selman-ı Pak Zaferi", *Kütü'l-Amâre Zaferi, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, ss.203-229.

ATABEY, Figen (2017). "General F.S. Maude'nin Bağdat Seferi", *History Studies, International Journal of History*, S.9/2, ss.67-83.

BARAN, ALİM Tülay (2015). "Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.25, ss.65-77.

BAYKOÇ, Hulusi (2006). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5'nci Seferî Kuvvetler (52'nci Tümen)*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kıs. III, Ankara: TTK Basımevi.

BELEN, Fahri (1966). *Birinci Dünya Harbi, Türk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

BELEN, Fahri (2016). *20.Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918 (1979). C.III, Kıs. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918 (2002). C.III, Kıs. II, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

ÇİFTÇİ, Erhan (2015). *Kütü'l-Amâre Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: Timaş Yayınları.

ERICKSON, Edward J.,(2003). *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, (Çev. Tanju Akad), İstanbul: Kitap Yayınevi.

ERKAN, Hamza Osman (1946). *Bir Avuç Kahraman*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar - KILIÇARSLAN, Hacer (2017). *Kütü'l Amâre 1916, Olaylar, Hatıralar, Raporlar*, İstanbul: Kronik Kitap.

GARDNER, Nikolas (2016). *Kütü'l Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2016). "Kütü'l Amâre Kuşatması ve Zaferi", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S.137, ss.1-229.
- GÖRGÜLÜ, İsmet (2014), *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Harb-i Umumi'de Irak Harekâtı-"Kütü'l-Amâre"* (2016). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Havâdis 1916* (2016). *100 Yıl Önce*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- İSTEKLİ, İ. Bahtiyar (2016). *Kutulamâre-Yarbay Mehmed Reşid Bey'in Savaş Günlükleri*, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi.
- MOBERLY, F.J. (1924). *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, Vol.II, London: H. M. Stationery Office.
- Quetta Staff College Officers (1925). *Critical Study of the Campaign in Mesopotamia up to April 1917*. Part I, India: General Staff Army Headquarters.
- SABİS, Ali İhsan (1991). *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, C.III, İstanbul: Nehir Yayınları.
- SAYGI, Tarık (2016). *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, İstanbul: Parola Yayınları.
- SELÇUK, İlhan (1993). *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- SORGUN, Taylan M (1972), *Halil Paşa (Bitmeyen Savaş)*, İstanbul:7 Gün Yayınları.
- ÜZEN İsmet (2008). "Türklerin Kutü'l-Amâre Kuşatması Srasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915-Nisan 1916)", *Akademik Bakış Dergisi*, S.2/3, ss.81-102.
- TAŞ, Necati (2014). *Nurettin Paşa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayını.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2016). *Kut'lu Bir Zafer, 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l-Amare Zaferi*, İstanbul: Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- TOWNSHEND, Charles V.F. (2007). *Irak Seferi ve Esaret*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.